

Міністерство освіти і науки України
Управління освіти і науки Сумської обласної адміністрації
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка
Сумський обласний архів
Сумське обласне історико-краєзнавче товариство «Спадщина»

МАТЕРІАЛИ
ВОСЬМОЇ СУМСЬКОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ

29 – 30 жовтня 2009 р.

Суми

Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка
2009

УДК 94 (477.52)

ББК 633 (4 УКР-4 СУМ)

М 34

Друкується згідно з рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор – Турков В.В.; науковий редактор Бугрій В.С.
Члени редколегії: Михайліченко О.В., Вовк О.В., Товстуха П.В.

М 34 Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29 – 30 жовтня 2009 р.). – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 272 с.

Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції присвячені 65-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників.

У збірнику подаються доповіді та повідомлення учасників наукової історико-краєзнавчої конференції, у яких висвітлено найактуальніші проблеми історії, освіти, науки, культури та релігійного життя Сумщини.

УДК 94 (477.52)

ББК 633 (4 УКР-4 СУМ)

© Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009

міського парку ім. Кожедуба у відслоненні підрізаного схилу під час спорудження будинку за Інститутом землеустрою. На жаль, дістатися до нього було неможливо, тому ніякої інформації про нього немає.

Таким чином, ураховуючи, що всі виробничі об'єкти були розташовані на посаді Сумської фортеці, в одному районі і відповідно до матеріалів, виявленими на них, відносяться до одного часу, можна говорити про певний гончарний осередок (можливо квартал) другої половини XVII – початку XVIII ст. на території м. Суми.

Знахідки гончарних ремісничих осередків козацької доби свідчать про високий рівень розвитку керамічного виробництва і суттєво доповнюють картину історико-культурного та економічного розвитку м. Суми за доби пізнього середньовіччя, а поєднання виробничих центрів з їх продукцією дають можливість уточнити і звузити межі датування керамічних виробів не лише на території м. Суми, але й на інших пам'ятках козацької доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белінська Л.І. Звіт про археологічні дослідження на території м. Суми у 1997 р. // Науковий архів СОКМ.
2. Белінська Л.І., Черненко О.Є., Звагельський В.Б. Охоронні археологічні дослідження в м. Суми в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004.
3. Виноградська Л. З історії керамічного виробництва в Україні у XIV – XVIII ст. // Археологія. – 1997. – № 2.
4. Виноградська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок у Батурині в 1997 – 2002 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К., 2004. Вип. 13.
5. Інформація про археологічні дослідження під час реконструкції вул. Фрунзе (нині Воскресенська) та будівництва будинку по вул. Петропавлівська, 62 в м. Суми у липні – серпні 2003 р. // Науковий архів СОКМ.
6. Лашук Ю.П. Українські кахлі. – Ужгород, 1993.
7. Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И., Милованова Н.А. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. // Науковий архів СОКМ.

О.О. Білинський
м. Суми

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БАСЕЙНУ ПСЛА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Дніпровське лісостепове Лівобережжя у скіфський час було одним з найважливіших етнокультурних регіонів Скіфії. Тут проживали різні за походженням і матеріальною культурою землеробсько-скотарські племена, за Геродотом, так звані скіфи-землероби. На Лівобережжі виділяється декілька локальних груп скіфських пам'яток: сіверсько-донецька, ворсклинська та посульська.

В.А. Іллінська, яка виділила посульську локальну групу скіфських пам'яток,

відносила до неї й пам'ятки басейну рік Псла і Сейму [1, 108]. У ній басейн Псла займає особливе місце, тому що ця територія знаходиться на зіткенні сіверсько-донецької та ворсклинської груп.

В археологічному плані басейн Псла вивчений доволі мало в порівнянні з іншою частиною лівобережного Лісостепу, а саме басейнами Сули і Ворскли. Дослідження скіфських пам'яток на цій території почалося на початку ХХ ст. у 1902 р. на кургannому могильнику біля с. Броварки поблизу Гадяча дослідження проводив М.Ю. Бранденбург [3, 160 – 161]. Матеріали цих розкопок зараз зберігаються в Ермітажі. Крім цих розкопок, в яких брали участь С.А. Мазаракі та В.В. Хвойка, про дослідження скіфських пам'яток на Пслі в той час невідомо. Проте, слід зазначити, що цілий ряд пам'яток у Лебединському та Сумському повітах були відомі за матеріалами Д.І. Багалія, представленими ним на XII археологічному з'їзді в Харкові [2, 70 – 76, 85 – 86]. Також зустрічаються дані про скіфські пам'ятки в матеріалах В.Г. Ляскоронського, представленими на XIV археологічному з'їзді, де він подає описи городищ та курганів дніпровського Лівобережжя, не вказуючи на їх культурну приналежність [11]. Про пам'ятки верхньої течії Псла в Обоянському повіті Курської губернії є дані в роботах К.П. Сосновського та про городища і кургани Полтавської губернії в М.О. Макаренка [6, 232]. Але хронологічні межі та культурну приналежність багатьох з цих пам'яток були визначені значно пізніше.

Отже, дослідження, які проводилися в басейні Псла, стосувалися переважно верхньої його течії, до якої відноситься в межах Сумської області відрізок від Миропілля до Сум, та нижньої, що знаходиться в межах Полтавської області. Привертає увагу той факт, що за даними вищезгаданих учених у басейні Псла, на території сучасної Сумської області практично повністю відсутні великі кургannі могильники, які зазвичай вабили вчених дореволюційного часу. Також серед городищ, відомих у той час, не було виділено жодного скіфського. З огляду на це, може здатися, що басейн Псла значно бідніший на пам'ятки скіфської доби, а ніж сусідні з ним басейни рік Сули й Ворскли.

У радянський час Дніпровське лісостепове Лівобережжя зацікавило відомого археолога І.І. Ляпушкіна, який у 1948 р. провів масштабні розвідки на Пслі, дослідивши верхню та середню течію в Курській, Сумській та Полтавській областях. Маршрут його експедиції пролягав по вже відомих пам'ятках за матеріалами Д.І. Багалія, В.Г. Ляскоронського, М.О. Макаренко та К.П. Сосновського. Також було виявлено ряд нових. За матеріалами І.І. Ляпушкіна більшість поселень на Пслі відносяться до ранньослов'янського та давньоруського періоду і лише незначна їх частина до скіфського [9]. Проте

велика заслуга І.І. Ляпушкіна полягає саме в тому, що він встановив культурну приналежність до скіфського часу багатьох здавна відомих пам'яток.

І.І. Ляпушкін розглядав лівобережну лісостепову культуру скіфського часу, як єдину за своїм походженням (так звана «зольнична культура»). Він датував її від VII ст. до III – II ст. до н.е. і хронологічно розділяв її на два етапи – ранній і пізній. Датуючим елементом виступала кераміка, її типи, форми, орнаменти. Перший етап він відніс до VII – VI ст. до н.е., назвавши його «ранньозольничним», а другий до V – III ст. до н.е., назвавши «пізньозольничним» [9, 28 – 37]. Отже, за теорією І.І. Ляпушкіна Псел потрапив у групу пам'яток другого етапу, які тут поширилися вже після VI ст. до н.е.

Проти таких тверджень дуже активно виступила відомий скіфолог В.А. Іллінська [7]. Порівнюючи пам'ятки Сули і Псла, вона приходить до думки, що вони складають одну групу культури скіфського часу. Посилаючись на роботи Б.А. Шрамка і П.Д. Ліберова на пам'ятках на Сіверському Дінці, вона вважає, що скіфські пам'ятки лісостепової смуги, за виключенням басейну Ворскли, в період з середини VI і до кінця IV ст. до н.е. могли представляти собою однорідну культуру, яку вона умовно називає «лівобережною» [6, 248 – 249]. Пізніше в ній було виділено Посульську та Сіверсько-донецьку локальні групи. Серединне розташування басейну Псла між крупними локальними угрупуваннями пам'яток скіфської доби – Посульської на північному заході, Ворсклинської на південному сході і Сіверсько-донецької на сході є важливим для вивчення пам'яток Псла скіфського часу.

У 1954 р. середня течія Псла обстежувалася лівобережною групою Середньобілоруської експедиції Інституту археології АН УРСР на чолі з В.А. Іллінською. Нею були проведенні перші розкопки на Книшівському городищі (Полтавська область), знято його точний план, виміряно площа й розміри оборонних споруд, встановлено хронологію (VI – IV ст.), проведено розкопки зольника, який знаходився в північно-східній частині городища. Експедиція виявила і дослідила курганий могильник біля с. Дудчанці, що знаходиться в кількох кілометрах від Книшівського городища [6, 243 – 244].

У 50-х роках під час обстеження городищ лісостепу східної Європи ряд пам'яток скіфського часу у верхів'ї Псла в межах Курської області (Гочево, Бушмено, Картамишево) оглянув Б.А. Шрамко.

У 1966 р. у басейні Псла працювала експедиція В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна. Вона дослідила басейн Псла від с. Миропілля Сумської області до с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Увага приділялася в основному заплаві Псла, де і було виявлено ряд нових поселень [4, 57]. Проте значного чимсла

пам'яток безпосередньо скіфського часу в басейні Псла не знайдено.

У 70 – 80-х роках дослідженням пам'яток археології скіфської доби в середній течії басейну Псла займалися вчені Полтави, Києва (Ю.Н. Бойко, П.Я. Гавриш, Л.Н. Лугова, І.М. Кулатова, В.Ю. Мурзін). На території Сумської області роботи значно активізувалися у зв'язку з написанням Зводу пам'яток історії та культури УРСР. Протягом кількох років безпосередньо в басейні Псла проводили дослідження Лівобережна слов'яно-руська експедиція ІА АН УРСР на чолі з О.В. Сухобоковим, працівники Сумського краєзнавчого музею Л.І. Білинська, Н.О. Милованова, В.В. Приймак, Лівобережна ранньослов'янська експедиція ІА АН УРСР та ІА АН СРСР на чолі з Р.В. Терпиловським та А.М. Обломським, експедиція Сумського педагогічного інституту на чолі з О.І. Журком.

Неважаючи на те, що не проводилося цілеспрямованого пошуку скіфських пам'яток, у результаті цих робіт було відкрито ряд нових поселень скіфського часу. На більшості виявлених пам'яток шари скіфського періоду перекривалися культурними нашаруваннями пізніших епох, що ускладнювало їх виявлення і дослідження. На цьому власне й закінчується вивчення пам'яток скіфського часу на Пслі.

Уже в часи незалежності, після прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», в ході робіт з обстеження земель, що відводяться в оренду, під будівництво та приватизацію, в басейні Псла співробітниками ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України було виявлено ще низку пам'яток скіфського часу.

Отже, на даний момент за архівними матеріалами в межах Сумської області в басейні Псла вдалося виявити 5 городищ та 57 поселень скіфської доби.

У свій час В.А. Іллінська висунула гіпотезу про те, що невелика насиченість басейну Псла пам'ятками скіфського часу пояснюється особливістю природних умов цього регіону. На підставі аналізу топографії скіфських пам'яток, а також карти ґрунтів данного регіону, вона прийшла до висновку, що скіфські пам'ятки в основному були зосереджені в лісах, розташованих окремими масивами вздовж правих берегів річок і не виходили на водороздільні ділянки плато, а в течії Псла ділянок лісу, які б виходили на плато було порівняно небагато. Один лісовий масив знаходився у верхів'ї Псла вище м. Суми аж до впадіння в Псел р. Суджі, другий – між Сумами і Лебедином, а третій – у середній течії Псла біля Гадяча. Саме в цих місцях і зосереджувалися пам'ятки скіфського часу [6, 233]. Але пам'ятки виявлені в останні десятиліття демонструють більш широку топографію розташування поселень.

З городищ, відомих в межах Сумської області, 2 знаходяться на лівому березі Псла. Городище в урочищі Токарі розташоване на останці, оточеному заболоченими балками, що впадають у долину р. Бездрік. За периметром городища споруджений вал, підсиленій ескарпом схилу. З північного й південного боків городище має додаткову лінію укріплень з валу і рову, які прикривають в'їзди на городище [12, 34]. Площа городища близько 5га.

Городище біля с. Бездрік розташоване на останці лівого берега р. Бездрік, з трьох боків обмежене заводненими балками. Воно укріплене валами і ровом. З тильного боку має потужну систему з чотирьох рядів валів та ровів [8, 98]. Площа городища близько 11га.

На правому березі Псла розташовано 3 городища. Городище біля с. Битиця займає мис високого корінного берегу Псла. З північного напільного боку воно укріплене двома лініями валів і ровів. Схили мису підсилені ескарпом [9, 50]. Площа городища близько 12га.

Городище біля с. Вакалівщина розташоване на останці правого берега р. Битиця. По краю схилу воно укріплене валом та ескарпом [8, 96]. Площа городища 8га.

Городище біля с. Ворожба розташоване на мису правого корінного берега Псла між селами Шпилівка і Ворожба. З напільного боку воно укріплене валом і ровом [9, 61]. Площа городища 12га.

Крім названих є непідтвердженні данні ще про 4 городища. Перше з них поблизу с. Велика Рибиця, яке згадується у І.І. Ляпушкіна. На одному з двох розташованих поруч мисах ним було виявлене городище і селище слов'янського часу, а на іншому, де непомітні сліди штучних укріплень, поселення скіфського часу. Чи була зайнята в скіфський час територія сусіднього, укріпленого мису не з'ясовано [9, 56].

Інша пам'ятка, як городище, на північній околиці с. Токарі подається Г.В. Радько. Але про якість укріплення автор не згадує [12, 34].

Третє городище, можливо, було розташоване на правому березі Псла в районі Луки. На дореволюційній карті міста Суми в цьому місці значиться урочище Городище. На ділянці між Лучанським кладовищем і ТЕЦ В.Б. Звагельським була зібрана кераміка скіфського часу.

На думку В.А. Іллінської, городища Посулля, в тому числі і басейну Псла, виникають не пізніше середини VI ст. до н.е. і існують до кінця скіфського часу [1, 108].

Неоднорідна і топографія поселень. Частина з них безпосередньо існує поряд городищ, наприклад поселення поблизу Битицького та Ворожбянського

городищ. Інші поселення можна розділити на дві групи. До першої групи відносяться пам'ятки, розташовані на високих корінних берегах Псла та його приток. Це поселення біля сіл Притайлове, Михайлівка, Стецьківка. До другої, більш численної групи, відносяться поселення розташовані на невисоких терасах або взагалі на дюнних підвищеннях та останцях у заплавах річок. Це група поселень на території м. Суми (урочище Дуровщина, Баси, вул. Замостянська), поблизу сіл Нижня та Верхня Сироватка.

Також привертає до себе увагу ряд пам'яток, які розташовані поруч, але в різних топографічних умовах – одні на високому корінному березі, інші неподалік, в заплаві, або на першій надзаплавній терасі. Чи пояснюється це різними хронологічними рамками існування поселень, чи різними типами господарської діяльності – зараз сказати складно.

У басейні Псла в межах Сумської області на території, де зосереджені поселення, чітко не визначаються відповідні їм курганні групи, в яких можна було б вбачати некрополі, мешкаючого тут населення.

Отже, попередні дослідники вважали, що територія басейну Псла в скіфський час була заселена землеробсько-скотарським населенням, яке проживало переважно в лісах. Саме з цим пов'язувалася малочисельність пам'яток у басейні Псла, а сам регіон, в порівнянні з іншими територіями, не виглядав особливо обжитим і густо заселеним [5, 185]. Але, як бачимо, дослідження останніх років вимагають внесення певних корективів в уявлення про басейн Псла в скіфський час. На жаль, на сьогодні поки що немає праць, присвячених цьому цікавому району Лівобережжя. Басейн Псла все ще залишається недостатньо вивченим і потребує нових польових досліджень і узагальнення всього здобутого матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія Української РСР: В 3 т. – К., 1971. – Т. 2.
2. Багалей Д.І. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Труды XII АС. – т. 1. – м., 1905.
3. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга (1988–1902). – СПб., 1908
4. Гавриш П.Я. Історія вивчення скіфського часу в басейні р. Псьол // Питання археології Сумщини. Матеріали науково практичної конференції «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини». – Суми, 1989. – С. 50 – 60.
5. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К., 1968.
6. Іллінська. В.А. Памятники скіфського времени в бассейне р. Псел // СА. – 1957.–№ 27.
7. Іллінська В.А. По поводу так называемой «зольничной культуры» // КСИИМК. – Вип. XXXIV.
8. Коротя О.В., Кравченко О.М. Територія Сум та його околиць // Археологія та історія північно східного лівобережжя // Збірник праць., Суми – 2003.
9. Ляпушкин І.І. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА, издательство академии наук СССР, – Москва. – 1961. – Ленинград. – № 104.

10. Ляпушкин И.И. Раннеславянские поселения днепровского лесостепового Левобережья. // СА, т. XVI. М. – Л., 1952.
11. Ляскоронський В.Г. Городища курганы, майданы и Зміевы валы в області Дніпровського Левобережья // Труды XIV археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т.3. – С. 1–82.
12. Радько А.В. Отчет о работе археологической секции Сумского Дворца пионеров школьников с ноября 1981г. по декабрь 1982г. // НА СОКМ.

О.В. Вовчанський
м. Суми

БІЛЬШОВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ І ТЕРОР ПРОТИ СЕЛЯНСТВА СУМЩИНІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Встановлення більшовицької влади на Сумщині, як і в цілому в Україні, на прикінці 10 – на початку 20-х років ХХ ст. тісно пов’язане з насильством щодо мирного населення. В умовах назрівання війни проти України 26 листопада 1918 року ЦК РКП(б) ухвалив рішення, яке було оприлюднене наступного дня за поданням Якова Свердлова: «Красный террор сейчас обязательней, чем бы то ни было и когда бы то ни было, – на Южном фронте – не только против прямых изменников и саботажников, но и против всех трусов, шкурников, попустителей и укрывателей. Ни одно преступление против дисциплины и революционного духа не должно остаться безнаказанным» [2, 38]. У містечку Суджа (колиєвської волості входило до Сумського слобідського козацького полку) більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України опублікував маніфест, в якому закликалося до боротьби «проти контрреволюції». Наприкінці листопада 1918 року почався наступ на Україну радянських військ під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Червона Армія складалася головним чином з росіян та євреїв, башкирів, китайців, угорців, латишів, окремого кавказького полку. Згідно з наказом № 220 Реввійськради РСФРР від 13 листопада 1918 року і таємного додатка до нього за № 48 до складу командування, штабів, управлінь усіх частин і з’єднань, які наступали на Україну, були підібрані лише росіяни та євреї. Жителів України за цими документами можна було призначати на посади не вище командира батальйону, і то не масово [10, 33]. Українське селянство було цілком чужим для цієї більшовицької армії та її провідників. В умовах руйнування ринку через розгортання бойових дій селянство втрачало зацікавленість збільшенням результатів своєї праці. Для отримання продовольства комуністична влада вживає насильницькі заходи. Насильство стає невід’ємною складовою політики більшовиків стосовно селянства. 11 січня 1919 року з’явився декрет про продовольчу розкладку, яка протягом року поширилась на всі види продовольства і сільськогосподарської сировини.